

CÍSAŘ JOSEF II. V POHLEDU ČESKÝCH HISTORIKŮ

Jan Havránek

Tato studie vznikla na okraj referátu o knize *Hanse Magenschaba: Josef II. Revolucionář z Boží milosti* (Praha 1999). Není však recenzí, ale spíše jen zamyšlením nad měnícím se obrazem průbojného císaře, který výrazně zasáhl i do dějin našich zemí. Kniha rakouského historika je poněkud neortodoxní složkou přebohaté, ale spíše sentimentálně laděné životopisné literatury věnované Habsburkům, která se tak úspěšně prosadila v posledních dvou desetiletích na rakouském knižním trhu a s nepřilíš velkým úspěchem pronikla v překladech i k nám.

Magenschab sice zapadá do výrazného proudu, který hledá v subjektivních motivech jediný nebo alespoň hlavní zdroj politického jednání, avšak vyslovuje velmi kritická slova tam, kde by hagiografie hledala pro panovníky spíše slova omluvná, a nebojí se v úvahách o soukromém životě zajít hodně daleko. Svou biografii zahajuje vyličením dne, který prý významně ovlivnil mentalitu jejího hrdiny. Byl to 6. říjen roku 1760, kdy devatenáctiletý arcivévoda a dědic trůnu k potěšení své matky, která si vždy cenila zásady: *!.../ et tu, felix Austria, nube!* vstoupil ve vídeňském kostele sv. Augustina v sňatek manželský s Isabellou Parmskou, vnučkou Ludvíka XV. Ženichovu zamilovanost dokládá Magenschab jeho francouzsky psanými (to byl dvorní jazyk, tak psával i matce) listy ženě. Projevoval v nich své city nebo jen plnil povinnou konvenci? Zdá se však, že se mu jeho pohledná žena vskutku líbila. Její citová orientace však byla jiná a směřovala k císařově sestře Marii Kristině a byla opětována. Tyto vztahy

byly ještě před 30 lety pro historika tabu. Zde jsou doceněny – a možná i přeceněny. Josef se dočkal po roce a půl dcery, ale jeho milovaná žena za dalších 18 měsíců zemřela na neštovice. Tyto stránky nikterak nezapadají do obrazu, který se v království, jehož korunu – na rozdíl od své matky a svého bratra – odmítl přijmout, o něm vytvořil. Zde se neuvažovalo o člověku, zde se spory točily kolem Josefa jako symbolu, kolem jeho soch.

Navštívíte-li archiv v Chebu, umístěný v budově bývalého soudu a věznice, ukáže vám archivář na malém dvorku tři sochy odstraněné z chebského náměstí a z ulic tohoto města – Josefa II., Lenina a pohraničnicka se samopalem v ruce – a o posledním z nich ironicky poznamená: „...a ten nám tu ty dva revolucionáře hlídá“. Pochopitelně, Josef II. je tam déle, od roku 1945, a byl tam – nebo někde jinde – již v letech 1920–1938. Odstranění Josefových soch v roce 1920 souviselo nejen s českou představou císaře-germanizátora. Jejich budování po roce 1897, roce Badeniho nařízení – vedle Chebu si vzpomínám i na Teplice – mělo v pozadí tutéž myšlenku – oslavit panovníka, který v celé své říši (také v Uhersku) zavedl němčinu jako jedinou řeč státní služby.

Před 100 lety se u nás zdůrazňovala tato stránka Josefovy vlády, ale v předchozích desetiletích nalezneme v české historické literatuře i jiné, pozitivní hodnocení jeho činnosti, zejména jeho náboženské politiky. Čeští evangelíci (tehdy, pravda, jen necelá dvě procenta českého národa, jejich kulturní vliv však převyšoval výrazně jejich malý podíl v národě) nezapomínali na vydavatele tolerančního patentu. Ani práce o „dějinách selského stavu“ nemohly než s uznáním psát o panovníkovi, který zrušil nevolnictví a usiloval o rovnoprávnost rolníků s vrchností při zdanění pozemků. Je pochopitelné, že i marxistické dějepisce zprvu hledělo na císaře-reformátora s určitým uznáním – bylo tomu tak v letech dvacátých i v prvních knihách, které po válce uveřejnili Oldřich Říha a Arnošt Klíma. Nejvýrazněji se to projevilo v marxistickém, ale nekomunistickém přehledu našich dějin – v dnes již zapomenutých *Sociálních a politických dějinách československých* od Miloslava Volfa, vydaných roku 1948. Avšak pohled na minulost se měnil rychle, aby odpovídal stranické politice v přítomnosti. V oficiálním pak komunistickém *Přehledu československých dějin* (Mareketa) z roku 1958 je hodnocení josefinismu Arnoštem Klímou rozporné: *Habsburská monarchie tak měla vedle některých kladných rysů centralizovaného absolutistického státu ve druhé polovině 18. století i řadu rysů záporných.* (Klíma - Kočí 1958, s. 524) O šedesát stran dále Josef Kočí už jenom autoritativně (s použitím pověstných uvozovek – rusky: „v kavičkách“) odsuzuje: *Ani vláda „osvíceného“ Josefa II. neměla nic společného s revolučními stránkami ideologie francouzského osvícenství.... Buržoazní historiografie zcela nehistoricky přeceňovala buržoazní charakter reformní činnosti vlády Josefa II., když ji hodnotila jako „revoluci shora“ a stavěla ji na roveň francouzské buržoazní revoluci. Stejně neoprávněně přeceňovala i úlohu osobnosti Josefa II., když*

vysvětlovala kořeny a výsledky reform, provedených v jeho době, výlučně schopnostmi a povahovými rysy Josefa II. (Klíma – Kočí 1958, s. 585)

Hledal jsem českou historickou monografii, věnovanou Josefu II., kterou by mohl mít Josef Kočí na mysli. Heslo v *Ottově slovníku naučném* zaujímá šest stran a po suše deskriptivním vypsání císařova života z pera Karla Bečky následují dvě strany věnované hodnocení jeho působení v říši a zvláště v Čechách, které sepsal právní historik Karel Kadlec. Pojednání vydané v roce 1898 začíná Tomkovým citátem, odsuzujícím panovníka, který *se domníval míti právo k provedení všeho, co uznal za prospěšné státu, a nechtěl se ohlížeti nic po právech národů, zemí, stavů, obcí, sborů, pokud byly na překážku jeho zámyslům. Všecko pak konal spěšně a bez mnohého rozmyšlení, chtěl sám na své oči spatřiti ještě ovoce své činnosti.* (1898, s. 623) V další části pak Kadlec soustředil svou pozornost na prosazování německého jazyka ve veřejném životě, na Josefovou germanizaci.

Mezi všemi kapitolami či pouze stránkami v učebnicích a přehledech českých dějin vyniká jediné podrobné vyličení Josefový vlády a proměn v zákonodárství, správě i politice, k nimž tehdy došlo, ve svazku *Dějiny – Doplnky I. Československé vlastivědy* (Prokeš 1933, s. 631–684) z pera ředitele Zemského archivu profesora Jaroslava Prokeše. Rozbor Josefových patentů a nařízení v jejich liteře i praktickém dopadu tu jde vskutku do detailů – dozvíme se zde například, že Židé nemuseli v městských branách od roku 1781 platit dřívější dvojnásobné mýto. Prokešův pohled na panovníka zdůrazňuje především to, že *Josef II. se pokládal za prvního úředníka státu, který svým vzorem chtěl působiti na všechny úředníky a zároveň je i přimutiti, aby s ním v čele pracovali ze všech sil pro blaho státu a jeho obyvatelstva.* (Prokeš 1933, s. 640) Netajil se nikterak svým vysokým uznáním pro vládce, jemuž, jak na závěr své studie uvádí, *mezi Habsburky vládnoucími nad českým státem a čsl. národem, náleží místo nejen nejvýznamnější, ale i nejčestnější pro velikost jak jeho plánů, tak i vykonaného díla, které bylo takřka bezpodmínečným základem nového národního života, byť toto nechápali ani současníci, ani namnoze doba příští.* (1933, s. 684) Bylo to ono *nehistorické přečeňování*, které tak odsoudil Josef Kočí? Snad.

Během postupné emancipace českých historiků od marxisticko-leninských směrnic a jejich autoritativní interpretace, která se prosazuje po roce 1956, se tiše opouští i citovaná Kočího „ocenka“ a hodnocení proměn v životě české společnosti, které přinesly reformy spjaté se jménem Josefa II., se stávalo uctivější a uznalejší. Na slova o *neoprávněném přečeňování* se zapomnělo, i Kočí sám se později vyjadřoval o Josefově zdrženlivěji. Opět se prosazovalo pozitivní hodnocení osvícenství a jeho nositele u nás, a to i u těch, kdo se věrně přidržovali marxistického přístupu k výkladu dějin.

Dovolte mi osobní vzpomínku: v roce 1964 jsem poprvé vyjel na západ, do St. Pöltenu na setkání rakouských historiků věnované hodnocení osobnosti a doby Josefa II. Očekával jsem kritickou oslavu modernizátora, který učinil

významný krok na cestě k vytvoření občanské společnosti ve svobodné republice Rakousko, které jsme její demokracii tehdy záviděli. Jaké bylo moje překvapení, že z Rakušanů jen profesor Erich Zöllner a archivní ředitel Rudolf Neck hodnotili osvíceného panovníka převážně kladně, zatímco většina, jako třeba historik právního a správního vývoje Friedrich Walter, byla vůči němu víc než kritická. Soud profesora Huga Hantsche, autora tehdy standardního přehledu rakouských dějin, vyzněl především vzhledem k Josefově církevní politice přímo drtivě. Naproti tomu příspěvky maďarských historiků Evy Balázsové a Kálmána Bendi, stejně jako můj, přistupovaly s velikým uznáním k Josefovu zákonodárnému dílu podmíněnému jeho osvícenským smýšlením. Vzpomínám si, že jsem obhajoval rušení klášterů, aniž bych zapomínal na kulturní škody, k nimž při něm došlo, tím, že se díky náboženskému fondu, do kterého přišlo jejich jmění, skoro zdvojnásobil počet farních kostelů, takže na jeden z nich připadalo v českých zemích 600 duší na rozdíl od 1100 před rokem 1780. Na to jeho konzervativní kritici vždy zapomínají.

Rok 1980, kdy také vyšla Magenschabova kniha, byl rokem, kdy Rakousko oslavilo i tohoto panovníka, jako předtím a potom mnohé z jeho předchůdců i následovníků, velkou výstavou v klášteře v Melku. Tehdy tam bylo z Prahy i z Brna dost daleko a tak vlastně jen ex post jsme poznali, jak jinak než v roce 1964 již tehdy hleděli Rakušané na svého „revolucionáře na trůně“. U nás se také pohled posunul, zejména v posledním desetiletí. Vyšla kniha o „patentu zvaném toleranční“ a s občanskou úctou, ne však s poddanskou servilitou, se vzpomíná na panovníka, který oral v moravských Slavíkovcích, dal tolar babičce, ale také radil Mozartovi, kolik not mají mít jeho skladby.

PRAMENY A LITERATURA

BEČKA, Karel

1898 heslo „Josef II.“, in *Ottův slovník naučný* (Praha: J. Otto), s. 619–623

KADLEC, Karel

1898 heslo „Josef II.“, in *Ottův slovník naučný* (Praha: J. Otto), s. 623–625

KLÍMA, Arnošt – KOČÍ, Josef

1958 *Přehled československých dějin*, díl I. (Maketa) (Praha: ČSAV)

MAGENSCHAB, Hans

1999 *Josef II. Revolucionář z Boží milosti* (Praha: Brána)

PROKEŠ, Jaroslav

1933 *Dějiny – Doplňky I. Československé vlastivědy* (Praha: Sfinx), s. 631–684

VOLF, Miloslav

1948 *Sociální a politické dějiny československé* (Praha: Dělnické nakladatelství)